ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԵՒ ԴՐԱՑԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Ե.

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՉՈՇՈՒԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՆԱԽԱԿԱՐԳ ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շարունակութիւն)

§ 15. Հնդեւր. զուտ նուրբերը բառամիջին ձայնաւորի փոխուած են նաեւ բ, լ, ն, մ ձայներուն առջեւ։ Հնդեւր. -pr-ի համար կը սպասուէր -ար- եւ այս -ար-ը յետեւան կ'ելլէ թերեւս հարամ բառին մէջ. վերքաւորութիւնն այնպէս է՝ ինչպէս է յի-ան (ն- արմատ, յի), էշ-ան (ն- արմատ, եշ). հարամանշուշտ խնամութիւն ունի սա բառերուն հետ՝ լատ. caper "նոխազ", հին հիւս. hafr "քաղ, քոշ", իր. caera "ոչխար"։ Նոյնութիւնը բնականապէս կախում ունի անկէ՝ թէ արդեօք հ կրնայ համապատասխանել հնդեւր. y մի մը, որուն վրայ վարը պիտի խօսինք։ Կ'երեւայ թէ -pn- մը յերեւան կու գայ գոռ (սեռ. գոռնոյ) բառին մէջ, հմմտ. հին հիւս. tafn "զոհ", լատ. daps, յուն. δεῖπνον δαπάνη (աւելին տես՝ Johann Schmidt, Pluralbildung, էջ 199 եւ հետեւ.)։ Նոյնպէս է *suomo-է ծագած գոռ բառին մէջ, հմմտ. գոռնէ՛, Meillet, Journal asiatique 1903, էջ 495։

Քանի մը որոշ դիպաց մէջ -tr- եղած է -ար- այսպէս՝ արար լատ. arātrum, հարբ (սեռ. տր. *patraiť ծագած), յարբայ (խորթ հայր)։ Ուրեմն այս անցումը տեղի ունեցած ըլլալու է գոնէ յաջորդող a կամ o ձայնաւորի մ'առջեւ (այս պատճառաւ դժուարաւոր էին բառին մէջ գտնուող ստրոչ պարունակած վերքաւորութիւնը, այլ աւելի՛ -ro- կամ -rā- վերքաւորութիւնը, որ հայերէնի մէջ մեծ դեր խաղացած է։) Ցայտնի չէ թէ առաջնորդեան ձայնաւորաց առջեւ ուրիշ ձեւ մը ալ առած է. այլեւ աղերս ունի աւեւտ. ātar- "հուր, բառին հետ, բայց կ'ընդունուի սովորաբար թէ յատաջ եկած է այլ եւս անգոյ *air գոյականէ մը՝ որ ծագած էր *ātērէ (այսպիսի ենթադրութիւն մը բացարձակ հարկաւոր է դաշրանամ բային համար, եթէ այս բառն այս տեղոյն վերաբերի։) [Ադարդ բառին պատճառաւ հաւանական է, որ -tr-է ծագած -արբ յաջորդող ձայնաւորներէն անկախ ըլլայ, տես Hübschmann հայ. քեր. Ա, 414։]

Դժուար է մեկնել մարդ բառը՝ համեմատելով հին հնդկ. çmaçru- "մորուք", ալբ. mjekre "մորուք" լտ. smakrà "գնօտ" իր. smech "գնօտ" բառերուն հետ։ Ամենէն լաւն է ընդունիլ *smakru- սկզբնաձեւ մը, որուն a ձայնը՝ հայկ. նորութեան մը համաձայն (հմմտ. գոռն, վերոյեալ) յատաջ եկած է e ձայնէ մը (թերեւս նաեւ o ձայնը՝ մարդ-ի երկրորդական ձեւին մէջ. սեռ. մարդոց *movroaç ձեւէն՝ նմանաձայնութեամբ)։ Ցարակոյս չկայ թէ ստ մը առնէ՝ ձայնաւորի վերածուած բաղաձայնը նախապէս աւելի k մը էր քան թէ q. հմմտ. ալ k միշդ այնպէս ըլլալու է, ինչպէս տեսանք ասի բառին մէջ, տ. § 14։ Բայց չեմ գիտեր թէ -kre-, -kri- ինչ ձեւ առած են։ Եթէ հարամ՝ որ պատմական ժամանակներէն ն- արմատ մը է, նախապէս -no- վերքաւորութեամբ կազմուած անցեալ դերբայ մ'եղած է, վերահաստատուած պիտի ըլլայ k. երկու բաղաձայնի միջեւ կորսուած կ'ըլլար՝ տ. § 20։

Կ'երեւայ թէ հնդեւր. -qʷr- բաղորովին ուրիշ արդիւնք մը կու տայ։ Այս խումբը կը գտնուէր լեռբ բառին մէջ, հհնդկ. yáḱrt։ Թէպէտ եւ Zupitza (Gutturale, էջ 14) կ'ուզէր փոխ. -qʷ՝ հայերէնի եւ գերմաներէնի համար -p- նշանակել, բայց միտ չէր դներ, որ հայերէնի մէջ միջատառ -p- մը չի կորսուիր ձայնաւորաց միջեւ կամ ձայնեղ ու փակ բաղաձայներու առջեւ։ Թէ լեռբ բառն իրաք qʷ ունեցեր է՝ թերեւս ապացուցուի նոյն իսկ կաւկասեան լեզուաց օգնութեամբ։ Այս բարբառները կը բովանդակեն իրենց մէջ բաղորովին հնդեւր. գրաշրջիկ կրող բառերու մեծ քանակութիւն մը, որոնք անշուշտ մեծաւ մասամբ Հայերէնէն առնուած են։ Այս բառերուն կարգին կրնայ վերաբերիլ նաեւ կիւրին. läq "լեռբդ" յոգն. läqer։ Ասի փոխ առնուած պիտի ըլլայ այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ qʷ տակաւին ձայնաւորի փոխուած չէր, այլ գոնէ γ ձայնի ատիճանին վրայ կը գտնուէր։ γէն մինչեւ a եղած ճամբան կարճ է, հմմտ. կրմբ. hela "որս, իրլ. selg (տ. Zupitza, BB. XXV, 104)։ Նախնական հոլովման համաձայն՝ լեռբդ բառին -դ ձայնը՝ բստ օրինաց էր միայն ուղղականին մէջ. -qʷr-էն -ար- փոխանցումը տեղի ունեցած ըլլալու է նախնապէս ուրիշ հոլովմի մը մէջ։ Սակայն այն ատեն կա տարածուած է միւս բոլոր հոլովման ձեւերուն մէջ. յետոյ այս կա եւս միւս ամէն կա պէս ոչ-վերքաւանկին մէջ եղած է և (սեռ. լեռդէ)։ — Չեմ կրնար վճռել թէ -qr-, -qʷr- խումբը տուեր է տարբեր արդիւնք մը՝ ուրիշ պայմաններու մէջ (զ. օր. առաջնակողմեան ձայնաւորաց առջեւ)։

§ 16. Ա՛ն՝ անձայնեղ բաղաձայնի մը դի առջեւ ունեցած խմբերը, որոնց առաջին տարրը ձայնաւորի փոխուած չէր, յետոյ գրի տեղափոխութիւն կրած են։ Թրուգմանի քով (Grndr. Iᵉ, 433) կը յիշուին օրինակներս հնդեւր. -dr-է ծագած -դր-ի, եւ հնդեւր. -gʷr-է յատաջ եկած -դի-ի համար։ ցանցառ տեսնուած հնդեւր. -br- ալ պէտք էր հայ. -դր- տալ։ Ասոր հակառակը հնդեւր. -gr- կու տայ հայ. -գր-։ Ասոնց զի արդ սեռ. արդոյ՝ որմէ են արդար եւ արդա- նախադաս մասնիկը, աղերս ունին յուն. ἀγρός, հհնդկ. ájra-s "արօտ, մարգ" բառերուն հետ (Meillet, MSL, IX, 150)։ Մեկէ հոս ա տարբ առեղծուածայնն կը գտնէ։ Այս ա ձայնը՝ գրի տեղափոխութենէն յատաջ ծագած է անով՝ որ ծէ (tsr) խումբն իւր մէջինն տարրը կորսնցուցած է. հմմտ. գոլ, § 13։ Դարձեալ գիտենք թէ հնդեւր. -bhr- եղած է -բէ, եւ -ghr՝ -բ։ Մեր բառին մէջ կը գտնուի -ghr-, յուն. μέχρι (Meillet, MSL, VII, 165։) Մեր բառինս բառէն յայտնի է թէ մեր բառին վերքաձայնը ի մէն էր

digitised by A.R.A.R.@

նախնաբար. Դբյենոմի վերջաւորութիւնը -ենոմ ծագած է *ենոմ, այս ալ -*խոմ նախաձեւէն։ Դիւրաւ կը լուծուի ասիա եւ Դբյ բառերուն միջեւ տեսնուած առերեւոյթ հակասութիւնը, եթէ ընդունուի թէ հնդեւր. ĝh արդէն գրի տեղափոխութենէ յառաջ՝ յի վրայէն ղ ձայնին փոխուած էր. ուստի գրի տեղափոխութեամբ յառաջ եկած է *Դբղ, եւ ապա ըստ օրինաց § 6 Դբյ։ Գալով -bhr- խմբին, արգելք մը չկայ ընդունելու թէ -bhr- գրի տեղափոխութենէ յառաջ՝ բաց բաղաձայն β տարին ձայն ունէր. միայն թէ բաց բաղաձայնը ձայնաւորի փոխուած չէր (ինչպէս որ այս հանդիպած է -pr-ի.)։ Դիտել կու տամ թէ § 3. հատածին մէջ այն եզրակացութեան հասած եմ, թէ հնդեւրոպական միջակ-թաւերը՝ հնդեւր. նրբերէն շատ եղբը՝ բաց բաղաձայններու փոխուած են. (ցորչափ որ ասոնք անփոփոխ մնացած չեն)։ Մինչեւ հիմայ վաւերական փաստ մը չէ գտնուած -dhr- խմբին համար։ -ghr- խումբը յերեւան կ'ելլէ ծ-յր (սեռ. ծ-յրէց) բառին մէջ, եթէ միայն ծ-է բառին հետ խնամութիւն ունենայ, ինչպէս որ Բուգգէ կ'ընդունի (KZ. XXXII, 43)։ Եթէ ասիկա ուղիղ ալ է՝ ասկէ դեռ չի հետեւիր թէ -ghr- խումբն ինչպէս զարգացած ըլլայ յետասկոյզեան ձայնաւորաց առջեւ։ [§ 43 հատածին համաձայն ծ-յր բառը կրնայ *cari-է ծագած ըլլալ. ուստի ընդունելի է թէ -ghr- խումբը ar փոխուած եւ -ghէն ծագած a տարը նախորդ aին հետ ի մի ձուլուած է. հմմտ. -q՝r է ծագած ar § 15] — Ցակաւին օրինակաւ չէ գտնուած նուրբ-թաւ + ր մը բառամիջին. -ուէ (է-արմատ), -ուէ-ի, -ուէի շատ կը յիշեցնէ լատ. aprīcus -արեւոտ բառը. (որ հաղիւ թէ որեւէ կապ մ'ունենայ aperiŏի հետ.)։ որուն հետ կապել կ'ուզուի նաեւ Aprīlis ամսանունը։ Լատիներէն p փոխանակ ph՝ հոս ամենեւին արգելք չէ յարուցաներ։ Բայց անկարելի կ'ըլլար այս ստուգաբանութիւնն, եթէ ուէ պէտք ըլլար միացնել երէն բառին հետ. հմմտ. երէն բառին մասին՝ § 19։

Մինչեւասա. -որ- խումբն եւս գրի տեղափոխութիւն կը կրէ. տան (սեռ. տրակ. ուղ. այր ձեւէն) կը համապատասխանէ յուն. ἀνδρί կամ *anrai տրականաձեւին։ Յամենայն դէպս նաեւ հին -mr- խումբն տեղափոխութիւն ունեցած է, բայց ասոր օրինակ մը դեռ չէ գտնուած. (Բուգգէի KZ, XXXII, 13. հմտ բառին նկատմամբ ըսածը չեմ ընդունիր։) Իսկ -vr- կ'ըլլայ ր. այսպէս՝ նոր, ոդբէր սեռ. ոդբի-որ ուղղականէն. (հմմտ. ասոր հակառակ երէնցոցանէմ՝ § 11)։

Ըստ ինքեան ր խմբերուն գրի տեղափոխութիւնն աւելի հին ըլլալու է քան պարսկերէնէ փոխառեալ հնագոյն իսկ բառերը. ասիկ է դարձեալ եւ գրաւոր ձեւերուն մէջ եղած ասատանումը։ Պարսկերէնէ փոխառեալ բառերուն մէջ տեղի ունեցած գրի տեղափոխութիւնները (աչարկ. աւեստ. xšaθra-, ընտրկ աւեստ. xšnaoθra-, թերեւս նաեւ պարսս = գարշ՝ այսինքն պամանակաւորնոյն նշանակութիւնն ունէր՝ զոր ունի ապա՝ ապա-ընտրկ բառին մէջ. գարձեալ աբրնիմ, աւեստ. āfrīnāmi եւն) հնագոյն օրինաց տեսակ մը հետեւորդ ազդեցութիւնը կը ցուցընեն, որով բարձուած էր որեւէ ձայնախումբ մը՝ ուր անձայնեղ բաղաձայնի ր կը յաջորդէր։

§ 17. Միջակի, միջակ-թաւի կամ նուրբ-թաւի օրինակները շատ ցանցառ են՝ l, n, m տառերուն առջեւ։ Եթէ անդրադարձ, սեռ. անդրադարձներս ունի սա բառերուն հետ հին պ. dōno "գեռմին", լեռ. dúgnas "գեռին", իրլ. domun "աշխարհ", fudomain "խորունկ", կրմ. dwfn "խորին", այն ատեն -bhn- եղած է -nn- (բնականապէս նկատողութեան չեն կրնար առնուիլ գերմ. pnd ձեւերը, զոր օրինակ՝ հհլեւ. djúpr, գերմ. tief)։ Ուստի եւ -bhn- հանեալու էր այն հետեւանքին, որուն հասած է -pn-։ Ասոր հակառակն հնդեւր. -ղn- թերեւս ն եղած է. երէն, հհնդկ. grāvan- "ճնշաքար". հմմտ. ղr է ծագած ր՝ § 16. տարբեր է -mn է յառաջացած -nn վերջաւորութիւնը (KZ, XXXVIII, 217, միջնեղանմ՝ -բն)։ Բառ բառը կրնայ բոլանդակել -dhn- կամ նաեւ -ndh- (§ 18)։ Հմմտ. տակաւին լիտ-մ բային մասին ըսուածը՝ § 50։

Ինչ ինչ դիպաց մէջ կ'ուզէի ձայնաւորի զարգացում մ'ընդունիլ։ Ընդհանուն ներկայութիւնը քննութիւնը զիս ասոր կը միտեցընէ։ Ես միշտ այն մտաց վրայ եմ թէ ռնդական ներկայի նախահնդեւր. տիպերը սպառած են յիրականին հհնդկ. օրինակներով՝ yunájmi, grbhnámi ցղոմի։ Թէպէտ եւ կարելի չէ բոլորովին ալ ուրանալ՝ թէ փոխանակ -nā- -neu- ձեւերուն կրնան հնդեւր. -ղnā-, -ղneu- ձեւեր ալ գտնուիլ։ տակայն կ'երեւայ թէ ասոնք շատ քիչ տարածուած էին։ Ասոր օրինակներ հայերէնի մէջ ալ կան, այսինքն այն՝ որ -նմ՝ -նամ՝ -նամ, անընդմիջական կերպով կ'աւելցան արմատին վրայ. տանիմ՝ կատ. տրաքի (երբ ր եւ ն բաղաձայններուն միջեւ — կամ է ձայնաւոր մը կորսուի՝ ր տառն անփոփոխ կը մնայ կամ — ձայնին չի փոխուիր. ֆրան՝ սեռ. ֆրանի). յառնիմ՝ յուն. ὄρνυμαι, առնամ յուն. ἄρνυμαι, ցիանամ՝ ընդերնամ՝ գտանամ՝ կատ. գտրնայ՝ ֆառնամ՝ կտ. ֆարյի (յ տառին անկմամբ կամ կորուստմամբ՝ ր եւ ն ձայնեղ բաղաձայններուն միջեւ. ֆառնամ անշուշտ ազբս ունի գոթ. briggan բառին հետ՝ որ *bherĝh- արմատ մ'ենթադրել կու տայ. հմմտ. հհլեւ. springa "ցատքել", յուն. σπέρχομαι. այս ստուգաբանութիւնը տուած էի արդէն իմ գործս մէջ՝ Aspirationen i Irsk, էջ 194. ընդհակառակն Stokes Sprachschatz էջ 186. briggan բառը կը կշռի կրմբ. he-brwng "տանիլ" բառին հետ, որուն կը հաւանի նաեւ Zupitza, Gutturale 204. նոյն Zupitza ի KZ, XXXVI, 65 կ'ուզէր երկու ստուգաբանութիւններն ալ միացընել։ Բրուգմանի IF, XII, 154 եւ հետեւ. բանին ինձի բոլորովին անհաւասարի կ'երեւայ. ես ստոյգ կը համարիմ միայն հայկական բառին գերմաներենի հետ ունեցած խնամութիւնը)։ Ուրիշ փաստ մըն է ղեմոմ (ղեմոմ), կշռելով ἔννυμαι բային հետ։ Եւ վերջապէս կրնայ յառաջ բերուիլ բայերու շարք մը, որոնց մէջ կ'երեւայ թէ -ln- եղած է ղ (կամ որեւէ նմանակամութեամբ մը նաեւ լ)։ Թարգմ կը համաձայնի կերպապէս

digitised by A.R.A.R.@

լատ. tollō՝ հետ (նոյնպէս tolūtim "ընդհատ„?) իսկ նշանակութեան կողմանէ՝ աւելի կը միաբանի սա բառերուն հետ τλῆναι եւ գոթ. þulan, հրգ. dolēn, հինանգղ. þolan, հհիս. þola։ Հեղինա՛ որուն բարդն է ընդերա՛, ապգակցութիւն ունի բառերուս հետ՝ լիտ. pilù, pỳliau, pilti "թափել„. բայց նաեւ հհնդկ. prṇāti "լնուլ„ (Meillet, Esquisse էջ 83 կը տեսնի, երբ կը կշռէ լատ. pluit բային հետ։) Արմատական բայեր են գարձեալ՝ կալոյ, ասելոյ, յ-ասելոյ, ա-ասելոյ յուն. ὀφέλλω (§ 4. Մէջէ կը տեսնի, երբ յ-ասելոյ բայն ասելի բառէն ածանցուած կը համարի.), յելոյ հհիս. skilja, բելոյ լատ. volvō, իր. fillim "ծռել„ (Il անշուշտ lոէ ծագած.) որով նաեւ հհնդկ. vṛṇōti "քաղարկել„ բառն ալ կը կապուի։ Ասոր հակառակն ասելոյ կրնար արբելն ածանցելու երեւոյթն ունենալ, ինչպէս որ կ'ընդունի Մէյէ (Esquisse, էջ 83). բայց իրականութեան մէջ անշուշտ ճիշդ հակառակն է, այսինքն՝ արբել կ'ածանցի արբեցոյ։ իսկ արբեցոյ, կատ. արբելի, ինչպէս նաեւ ասելոյ, այսելի, վայելի, վայելոյ բայերը, կը վերաբերի "գրաւոր„ բայերու մէկ ասանձնայատուկ տիպ մը, զոր կը ներկայացնեն նաեւ յուն. ὀφέλλω, ἐνὀάλλομαι, լատ. scpiiō consulō (censeō է) հհնդկ. saparyáti։ Յելոյ, յ-եղ-յ-ելոյ անշուշտ կապակցութիւն ունի եղանիի հետ։ Հայերէն-նոյ վերջաւորած բաղմաթիւ բայերուն քով՝ սակաւաթիւ են -ոյ վերջաւորողները՝ առանց նախորդ ն տառի։ Արդ՝ երբ այս -ոյ վերջաւորած փոքրաթիւ բայերուն կարգին մեծ մասը արմատոյ-վերջաւորութիւն ունի լ կամ ղ մը, այն ատեն ասկէ հարկաւ պէտք է հետեւցընել թէ ln եղած է լ կամ ղ։ Ասուգիւ անպատեհ է այս ամէն գիպաց մէջ լատ. volvō բային տիպը փնտռել. իսկ յուն. ὀηλόω՝ եւն ձեւին վրայ եւ ոչ մտածելու է, վասնզի այս կարգի բայերն անուններէ ածանցուած չեն։ Թէպէտ եւ լնելոյ = լեղանի, դրլանիմ առեղծուած մը կը ներկայացնեն, բայց -ոյ վերջաւորող բայերուն՝ անգլական կարգի բայերուն հետ ալերս ունենալը կը հաստատեն. նոյնպէս ասելոյ = ասելանիմ, եւն. (Տմմս. § 50)։ — Անցոլական կ'ուզէի, իմ այս տեղ ընդունած -ln- ղ կամ լ փոխանցման նկատմամբ, յիշեցընել թէ արդէն շատ մը ստուգաբանութիւններ ալ առաջարկուած են (յայտնի յանուանէ՝ Բուգգէէ IF, I, 441), որոնք -nl-է՝ ղ կամ լ եղած փոխանցում մը կ'ենթադրեն. ինչ ինչ դիպաց մէջ ընդունելու է գարձեալ թէ նախնական փակ բաղաձայն մը՝ որ կը գտնուէր n եւ l ձայնեղ բաղաձայներուն մէջ՝ կորսուած ըլլայ։ Այս բնախօսական դիպուածին ընդդիմութիւն չունի. (Տմմս. ապահ ծագած *odntmṇ >*odantmṇ ձեւէն, ուր t ինկած է, իսկ -nm- վերածուած է -մ-ի)։ Թերեւս կարելի է այս կերպով ազատել Բուգգէի այս կամ այն ստուգաբանութիւնը։ (ղղ ստուգիւ կինայ կապ ունենալ ղանիի հետ.) սակայն այս ստուգաբանութեանց մեծ մասը եւ գլխաւորաբար Բուգգէի այս դէպքին տուած բնախօսական մեկնութիւնը մեկդի թողլու է։ Այն՝ թէ արգեօք ոլ (տես. ոլոր կամ ոլոյ) խնամութիւն մ'ունի յուն. αὐα բառին հետ՝ ἔνελος·νεβρός (Niedermann, BB, XXV, 85), անապահով է՝ ձայնաւորին պատճառաւ։ Հմմտ. քերող § 40։

Բայց հայերէն ունգական ներկաներուն մեծագոյն մասը արմատոյ վերջաւորած բաղաձայնին եւ ն տառին միջեւ ձայնաւոր մ'ունի։ Շատ անգամ՝ ն-ոյ վերջաւորութեան տակիւ՝ այժմ կորսուած u մ'ի յայտ կու գայ։ Այսպէս՝ երգնոյ, կատ. երգնոյ. մարդ կը միտի հոս *dhru- արմատ մ'ընդունելու (Տմմս. հհնդկ. dhruvá-s "ամուր, որոշ„), այնպէս որ թերեւս զասիկայ dhr- սկզբնատառ խմբին ապացոյց օրինակ մը համարելու է. յամենայն դէպս երգնոյ ամենեւին գործ չունի հալ. rota "երգումն„ բառին հետ, վասն զի վերջինս հհնդկ. vratá-m "ուխտ„ բառին հետ խնամութիւն ունի (Baudouin de Courtenay, է գիրս v. Rozwadowski, Quaestiones grammaticae et etymologicae, II, 8; Meillet, MSL, IX, 142; Lidén, Ein baltisch-slavisches Anlautsgesetz, էջ 20 է թերթին „Göteborg högskolas årsskrift", 1899, IV.)։ Անշուշտ կը մնայ այն ենթադրութիւնը՝ որ կը համարի թէ երգնոյ աղերս ունի սեռ. ard "երգումն„ բառին հետ։ Բայց ասիկա շատ նշանակութիւն չունի, վասն զի սեռ. բառն կարելի է ի հարկին dhru- կամ dhrū- ձեւէ ծագած մեկնել. բան կանոնի է բաղաձայններուն տեղափոխութիւնն եւ ձայնաւորի մը նախագաս յաւելուածը (Տմմս. Vs. Miller, Осетинскія Этюды, II, 90). Նախագաս-յաւելուածական ձայնաւորն ի հարկէ սովորաբար է ä (ärt'ä "երգք„ աւեստ. ϑrāyō). բայց ä եւ a շատ անգամ իրարու հետ կը փոխանակուին սեռերէնի մէջ եւ կը ծագին նախնական դ-ի ձայնաւորէ մը (հինեբրայեան a կամ ā.)։ Եթէ նախայաւելուածն աւելի հին ըլլար՝ քան այն նախնական ձայնաւորին բաժանումը, այն ատեն նախայաւելուածական ձայնաւորը պէտք էր կցորդ ըլլալ նաեւ այն բաժանման (որուն օրէնքները սակաւին չեն գտնուած)։ Իսկ եթէ նախայաւելուածը տեղի ունեցած է վերջաւորի օրինաց ազդեցութենէն յառաջ — որուն դէմ արգելք մը չկայ, — այն ատեն կարելի չէ որեւէ առարկութիւն մ'ընել այն մեկնութեան դէմ՝ որ gard ծագած կ'ըսէ *dhrū-է (տես. d կանոնաւոր ներկայացուցիչն է հնդեւր. dhḗ)։ — Բայց նաեւ միւս -ոյ վերջաւորած բայերուն մէջ -ն-ին առջեւ u մ'եղած է. Խփոյ եւ փախոյ բայերուն համար ասիկայ յայտնի կը տեսնուի անոնց Խփաւոյ եւ փախաւոյ գոյականներն. կոնչի բային մէջ (բաղադրութեամբ կրկին նոյնանիշ վերջաւորութեանց՝ -ոյ- եւ -չի-մ՝ տ. § 14) բ տառին անվրիպ միջոց կը ցուցընէ թէ բ եւ ն տառերուն միջեւ նախնապէս ձայնաւոր մը կար, եւ այն ձայնաւորն u մըն էր՝ կոչոյ գոյականէն վկայութիւնն համեմատ։ — Ձայնաւոր u մըն ալ յերեւան կու գայ -ուոյ վերջաւորած գոյականներուն մէջ. (Տմմս. KZ, XXXVIII 219), որոնց մէջ հնդեւր. -ti- վանկն աւելցած է ներկայացուցիչ ունդականացուցչով մ'ստեղծ արմատին վրայ։ Ի հարկէ ձնուոյ եւ սնուոյ անուանց քով չի տեսնուիր -ոյ վերջաւորող բայ մ'այլ -ոնի. իսկ

digitised by A.R.A.R.@

սերտանդ գոյականին քով կայ ոչ-ենդական ներկայ մը՝ սերտ։ Եղանդ բառին մասին՝ հմմտ. § 50։ Բայց այսու հանդերձ. -անդ վերջաւորութիւնը յաւելեալ եկած բլլալու է -նոմ վերջաւորած բայերէն։ Ուստի կ'երեւայ թէ հայերէն լեզուն ալ յիշատակ մը պահած է այն կէտին թէ -neu- ներկայ մը կը վերաբերի u վերջաւորած ունեցող արմատի մը։ Բան հետեւորդի եղելի է որ այնչափ յաճախագէպ գործածուած -նոմ վերջաւորութիւնը նէն յաւելեալ վերջաւորա-արմատական ā մը պարունակէ։

Կը մնայ -անդ վերջաւորութիւնը։ Բնականաբար -անդ շատ կը յիշեցնէ գոյն. -áνω. նշանակութիւնն ալ մասամբ կը համաձայնի, վասն զի -áνω՝ ըստ Thurneysenի (IF, IV, 81) կը ծառայէ՝ ի մէջ այլոց՝ կատարեալէ մը ներկայ կազմելուն (ἁμαρτάνω, ὀλισθάνω, բայերէս ἁμαρτεῖν, ὀλισθεῖν)։ Հայերէնի մէջ ալ -անդ ճիշդ նոյն կերպ գործածութիւնն ունի (հմմտ. § 50)։ Բայց ասիկա անշուշտ պարզապէս պատահական զուգականութիւն մըն է, եւ գիւրաւ կը մեկնուի՝ -n- ձեւերուն հնդեւր. գործածութեան կերպէն (Delbrück, Vgl. Syntax, II, 40 եւ հետեւ., Հեղինակիս գրածն՝ ի թերթին KZ, XXXVIII, 349 եւ հետեւ.), տեսակ մը նմանակամտութիւն այն ժամանակեալ բայերուն համեմատ, որոնք n-ով ներկայ եւ առանց ոի կատարեալ ունին։ Ստուգաբանական այն նոյնութիւնը՝ որ կը տեսնուի λιμπάνω եւ հայ. լծանդ, եւ անշուշտ նոյնպէս նաեւ θιγάνω "շօշափել„ եւ հայ. դիպանդ բայերուն մէջ, մեծ նշանակութիւն մը չունի. վասն զի մէկ դէպքին մէջ հաւանական է լլալ. fingō ձեւովն (հմմտ. հին հնդկերէնի dĕgdhi "դեփել, մանուցանել„ բային արմատական ձեւը), եւ միւս դէպքին մէջ բոլորովին ապահով է լլալ. linquō հհնդկ. rinakti աւեստ. irinaxti բայերուն համաձայնութեամբը, թէ նախահնդեւր. ձեւը բոլորովին տարբեր էր յունական կամ հայկական տիպէն։ Ի հարկէ կ'երեւայ թէ կատարեալ է -áνω եւ -անդ ձեւերուն մէջ եղած ձեւախօսական համաձայնութիւնը (հմմտ. φέρω, հայ. բերէմ)։ սակայն եւ այնպէս կրնայ բլլալ որ երկու լեզուացս մէջ ալ միայն դիւրին ու կանոնաւոր ձեւերու հանելու ջանքէն յառաջ եկած բլլայ այն. կ'երեւայ թէ -áνω շօշափման կէտեր ունի -nā- տիպին հետ։ (IF, II, 295. հմմտ. ի մասնաւորի ἰσχανάω, ἐρυκανάω)։ ուստի ν գրին առիւելի α ձայնը կրնայ, ինչպէս որ ի թերթին IF, II, 312 ընդունած եմ, ներկայացնել a ("ə„) արմատոյ-վերջաձայնը։ Ընդհանրապէս հայ. -անդ՝ կ'երեւայ թէ աւելի իսկ ուղիղ ունեցած է -neu- տիպին հետ։ Արդէն վերը մատնադիր բրինք լիզում դիպում, սրեղծում բայերուն քով (լիզանդ, դիպանդ, սրեղծանդ ձեւերուն։ բաց ասած -անդ եւ իւր կրաւորական -անդ ձեւը յաճախ կը փոխանակուի -նոմի հետ։ Ստուգաբանում, հեղում, յեղում եւ ընթանում ձեւերուն իրբ կրաւորական կ'անցնին նաեւ ստուգանդ, հեղանդ, յեղանդ, ընթրեցանդ։ Սկսանդ, հեղանդ, մոռանդ, դեռանդ, կնանդ ձեւերուն քով կան սկսնում, հեղնում, մոռնում, դեռանում, կնանում (կնանում իւր ա տառովն իբր ժառանգական ձեւը կը ցուցուի)։ Այս յառաջ բերուած վերջին ձեւերը կը ցուցընեն թէ -նոմ վերջաւորած բայերը կրաւորական ալ կրնան բլլալ նշանակութեամբ կրնանդ։ եւ ինչ ինչ -նոմ (-ում) վերջաւորած անցողական նշանակութեամբ բայեր կրնան անփոփոխ գործածուիլ նաեւ իբր կրաւորական. բայց այնպիսի իբրեւ կրաւորական գործածուած ձեւ մը (զոր օր. հեղում) յետոյ աւելի կը բացորոշուի -անդ-տիպն առնելով (հեղանդ)։ Ուստի եւ -անդ բան իմիջ կը համարուի ներգործական ձեւ՝ -նոմ կրաւորականին քով։ Նաեւ հմմ՝ ուր ձեւոյ փոխանակութիւն չկայ, -անդ բացորոշ ներգործական նշանակութիւն ունի եւ համեմատաբար քիչ անգամ անանցողական կամ չեզոք է. (գլխաւոր զարտուղութիւն կը կազմեն յարժամ ցուցնող բայերը, ելանդ, իջանդ, դառնդ, անցանդ, հասանդ)։ Իսկ -նում քանի մը որոշ դիպաց մէջ կը համապատասխանէ հին միջնդ մը, -նում ἄρνυμαι, դենում ἔννυμαι։ Այսով կը հասնինք սա եզրակացութեան թէ -նում ծագած բլլալու է *-numai միջին ձեւէ մը, իսկ -նդ ընդհանրական *-neumi ներգործական ձեւէ մը (այն ատեն -նդ գժուարաբաժանական օրինաց մէջ համաձայն բլլայ, վասն զի ինձի շատ հաւանական չ'երեւար վանկային բաժանումն *-ne-ụmi եւ այն -ụm-ն ալ տի վերածելով. հմմտ. սակայն թերեւս -ụn-է ծագած -n-ը՝ եղէն բառին մէջ՝ այս հատածին սկիզբները)։

Կան դէպքեր, ուր հայ. -նդ տպով բայ մը ստուգաբանօրէն կը համապատասխանէ -neu- տպով բայի մը, զոր օր. հասանդ, հհնդկ. açnoti "հասանել„. պեսանդ, յուն. ἀείκνυμι (տես Հեղինակիս գրածն ի թերթին KZ, XXXVIII, 410. այս ստուգաբանութեան արդէն շատոնց Բագրատիոնեանին կողմէն առաջարկուած բլլալն ի գիրս Sprachwissenschaftl. Abhandlungen, II, 175, յետոյ միայն իմացայ Հանդ. Ամս. թերթին մէկ կոչմամբը (տես ՀԱ. 1903, էջ 381. Sprachw. Abhandl. պարբերականն ինձի մատչելի չէ)։ յառանդ յուն. ὄρνυμαι։

Անտարակոյս հայերէն -անդ վերջաւորող բայ մը շատ դիպաց մէջ կը համապատասխանէ հնդկերէնի եօթներորդ դասին։ քեխանդ հհնդկ. bhanajmi, -ոանդ հհնդկ. anajmi, բոանդ հհնդկ. bhunájmi, գոանդ հհնդկ. vindámi, դէլանդ լատ. fingō, լանդ հհնդկ. rinácmi, թերեւս նաեւ անանդ գոթ. siggan եւ սանդ հալ. vyknati "վարժիլ„. (ուր y ծագած է unt)։ լեռ. junkstu, junkau, jünkti "վարժանդ բլլալ„։ Սակայն կը հետեւցընեմ թէ -neu- տիպը հայերէնի մէջ գործածուած է իբր փոխանորդ եօթներորդ դասին։ Այսպէս է նաեւ սլաւերէնի մէջ. (տ. Հեղինակիս գրածն ի թերթին KZ, XXXVIII, 347 եւ հետեւ.) եւ մասամբ նաեւ յունարէնի մէջ (Հեղ., IF, II, 289.) Thurneysen, IF IV 82 կը կարծէ թէ ζεύγνυμι բային վերջաւորութիւնը հնդեւր. ունգական ներկայէն (*junégmi) բղխորդ մի անկախ է, ինչպէս որ զ. օր. λείπω բային վերջաւորութիւնը հնդեւր. ունգական ներկայէն (*linéqᵘmi) անկախ է. բայց յայտնապէս կը սխալի.

digitised by A.R.A.R.@

leipw թեբեւս ժառանգեալ ներկայ մէն է (*lēiq^w-ō*), որ նախալեզուի մէջ *lēiq^wmi ներկայէն գործածութեան կերպով տարբեր էր. իսկ ζεύγνυμι ժառանգեալ ներկայ մը (*jugnōmi ձեւ մը *junēgmi-ին քով) չի կրնար բլլալ. վասն զի ունգաւոր ներկայի տարբեր ձեւերը մի եւ նոյն գործածութեան կերպ ունէին. ուստի եւ բայ մը երկու ունգական ներկայի ձեւ չուներ. արդ՝ եթէ ζεύγνυμι յուն. նորակազմութիւն մըն է, անշուշտ չի կրնար մեկնուիլ այս օրէնքով՝ որ այն ամէն յուն. բայերը՝ որոնք γ իբր արմատոյ-վերջնատառ ունին եւ -σ-ով անորոշ կատարեալ մը կը կազմեն, -νυμι վերջաւորած ներկայ մ'ունին. ճիշդ հակառակը՝ այս օրէնքը անշուշտ ζεύγνυμι բային համաձայն նմանակալութեամբ յառաջ եկած է. իսկ ζεύγνυμ-ին վերջաւորութիւնն իրապէս փոխանորդ է հնդեւր. ունգական ներկային (*junēgmi*):

Եթէ բան այսմ հայերէն -անէ վերջաւորած բայերը -neu- տիպը կը ներկայացընեն, այն ատեն դիւրաւ կը հասկացուի թէ ա տառը՝ մակբայս ձայնաւորի զարգացում բլլալու է՝ Ի եւ ձայնաւորի չփոխուած նախորդ անձայնեղ բաղաձայնի մը միջեւ բուսած: Կարելի չէ գտնել թէ ինչ որոշեալ օրէնքներուն մէջ տեղի ունեցած է այս ձայնաւորի զարգացումը: Ապահով է թէ այս ձայնաւորի զարգացումը նմանողութեամբ աւելի ալ տարածուած է: Մեռանիմ բայն իւր ա տառով կը պահէ տակաւին այն ձայնագիտական ձեւին յիշատակը, որ ա եւ ն գրերուն մէջտեղը առանց ձայնաւորի էր. (հմմտ. Meillet, Esquisse, էջ 32). Ուրեմն ձայնաւորի զարգացում մ'ընդունուելուն դէմ արգելք մը չէ, որ (ճիշդ հակառակ բառիս՝ տալ γάλως՝ § 13) ծ մնացած կ'երեւայ -անէմի առջեւ. (ասանէմ, լսանէմ, գոթ. lukan "փակել"). Վասն զի այս ծ տառը կրնայ կամ բային միւս ձեւերէն վերածասատառուած բլլալ, եւ կամ -անէմ վերջաւորութիւնը կրնայ հոս նմանողութեամբ առնուած բլլալ: [Եթէ քոռ բառը քոռանէմ բային հետ աղերս ունի, ինչպէս կը կարծէ Շէ Փատելովից BB XXIX 30, ես կ'ուզէի ա տառն ծ էր Ի առջեւ ծագած եւ նմանակազմութեամբ տարածուած մեկնել].

Մէյ էլ կ'ընդունի ձայնաւորի զարգացում (տես Esquisse, էջ 31 եւ հետեւ.). "գանէ, կ'ըսէ, ունգանալու բայերու տպին մէջ՝ օրինակի համար հարցանէլ, ուրայն արժէք մ'ունի ա. այն բարբառներուն մէջ՝ ուր շեշտը վանկով մը շեղած է եւ ուր բան հետեւորդի բառամիջին ա պահուած է, ինչպէս է Ղարաբաղի բարբառին մէջ, այս բայերուն -անէլ վերջաւորութիւնը սղած եղած է -ՆԷլ, այսպէս՝ հ'ԷրցՆԷլ՝ հարցանելէ, դեանԷլ՝ դեանելէ, եւն:„ Սակայն եթէ մէկը Մէյէի այս ակնարկած խորհրդածութիւնը ցվէրջ խորհրդածէ, կը բախի գժտութեանց, կամ գտնէ անակնկալ արդեանց կը Հանի: Ճիշտալ գաւառաբարբառաց շեշտի յեսրնդդէմ շեղումը, եթէ Մէյէ իրաւունք ունենար, պէտք էր այնպիսի ժամանակ մը հանդիպած բլլալ՝ երբ Ն գրին առջեւ եղած ա ձայնը դեռ լիովին զարգացած չէր, այլ մերձաւորապէս դեռ իբր -ՆՆ-կ'արտասանուէր: Միւս կողմանէ, եթէ § 13. հատածին մէջ գալ, γάλως բառին տուած մեկնութիւնն ճիշդ է, պէտք էր արդէն իսկ վերջնատառ օրինաց ազդեցու սկսելէն յառաջ՝ ա ձայնը գտնէ բառասկզբան մէջ կատարելապէս զարգացած բլլալ: Ուստի ասով գրեթէ ստիպուած կ'բլլանք գաւառական այն շեշտի յեսրնդդէմ շեղումը վերջաձայնի օրինաց սկսելու ժամանակէն ալ յառաջ գնել: Ա. այժմ այս խնդրոյս վրայ որոշ գաւառաստան մը չեմ ուզեր ընել:

§ 18. Կ'երեւայ թէ միջակերները, միջակթաւերն եւ նուրբ թաւերը ՛, ն, ր, լ, ձայնեղ բաղաձայններէն վերջը՝ իրենց կանոնաւոր ներկայացուցիչներն ունին. այսպէս՝ էոբ, յուն. ἔρχομαι, ՀՀնգկ. prthuka- "ձագ„ (անասնոյ). -rgh- յերբեւան կ'երլէ դառնալ բառին մէջ, եթէ այս -սոբ- յեմնեան -ru- -rō- ձեւէ՝ Հայկական գրի տեղափոխութեամբ (Հմմտ. § 12). -rgh- բաղաձայնի օրինակներով ապացուցուած է, զ. օր. Բուլղ ՀՀնգկ. brhánt-: -rdh- կը գտնուի որդէ բառին մէջ՝ Հանդերձ իւր սուրբ— vrddhi-ածանցոյն.* եւ ճիշդ այս ձեւին Ը գիրը՝ որ միայն -dj-է ծագած կրնայ մեկնուիլ եւ ոչ -tj-է, ինչպէս պայծառ պիտի տեսնուի § 36 հատուածին մէջ, կը ցուցնէ թէ որդէ բառին դ գիրը է տառէ մը յառաջ եկած չի կրնար բլլալ: Բուդգէ այս բառին մեկնութիւնն մը տուած էր (Beiträge, էջ 28) որուն վրայ այս օրս ալ խօսք չի կրնար բլլալ: Բուդգէ իւր "Լիւկիական ուսումնասիրութեանց„ մէջ (Lykische Studien, I, 59) որդէ բառը խնամի գրած էր յուն. ὀρθός-ի. բայց նաեւ այս ատուգաբանութիւնն ալ մերժելի է. վասն զի ասիկա միայն որդէ բառին կը յարմարի. բայց նաեւ ոչ՝ անոր հետ խնամութիւն ունեցող միւս բառերուն: Հոս կը վերաբերի ամէնէն յառաջ՝ այն -որդ (-է: ա- բուն), որ գրեթէ պարզ ածանցական վանկ մ'եղած է, այսպէս՝ ա-ալն-որդ, երլի-որդ, երբ-որդ եւն, յալ-որդ, ծառանգ-որդ, ինն-որդ, էսքան-որդ, հոգ-որդ, ելց-որդ, լշ-որդ, հակառակ-որդ, ֆիտան-որդ, ասել-որդ (ասելի բառէն), հանապազ-որդ (հանապազորդեան), վալ-որդ-ան, ասղլ-որդ, պարագ-որդ, սրտ-որդ, հաց-որդ, յայն-որդ. միմին է օրի-որդ բառը:

* *Vrddhi* բառը հնդկերէն է եւ կը նշանակէ 'ամուլ„ (ձմնաւորի մը), ուստի եւ ըստ ինքեան մի եւ նոյն իմաստն է զոր այսօրուան օրս գերմանացիք Dehnstufe "երկարման աստիճան„ ասուելեալը կը բացատրեն (այսպէս յուն. φάος "գոռ„ բառին մէջ, կշռելով φέρω "կրել„ բային հետ, ω ձայնաւորն երկարման աստիճան մը կը ներկայացընէ): Բայց սովորութիւն եղած է հնդկերէն vrddhi բացատրութիւնն այն դէպքերուն մէջ պահելու, ուր հնդեւր. ձայնաւորի մ'երկարումը կայ՝ նշանակութեան զանազանութիւն մը ցուցնելու համար, թէպէտ երկարման ձայնական հիմն յայտնի չբլլայ (զ. օր. ποτάομαι "թռչիլ, թռչոտիլ քով):

Այսպէս՝ որդեղոց բառին որ ձայնը որոմ հետեւ հնդեւր. ՀՀ կը ծագի եւ այս ծ ձայնն ալ որդի բառին օ ձայնին երկարումն է. ըստ երեւութին այն երկարումն ածանցման եւ նշանակութեան փոխուելուն կը ծառայէ, առանց ձայնական հիմն յայտնի բլլալու. ուստի vrddhi բացատրութիւնը հոս այս իմաստով գործածուած է:

digitised by A.R.A.R.@

Տարակույս չկայ թէ ածանց մը է նաեւ յ-ոլ-ոլիմ կրկնաւոր ձեւով՝ որ հայերէնի մէջ այնպէս կեն. դանի է, ինծի բաւական յաջող կ'երեւայ Wiedemann (ի թերթին BB. XXVII, 221) առաջարկած մեկնութիւնը՝ կշռելով հոլ. *rodô* "ծնունդ, ազգ," բառին հետ, որուն հետ ապերս ունին գաբձեալ հհնդկ. *rādhnóti* "յառաջ բերել, հհիւս. *rāða* "խորհուրդ տալ.," գոթ. *rōdjan* "խօսել.," հհնդկ. *ṛdháti* "յաջոդի.," Ա.ն ասեն արմատը պէտք էր ընդունիլ մերձաւորապէս *erdh-, *ordh-, *redh-, *rodh-, իսկ ձայնաւորի երկարութիւնը — իբր երկարման ասպիճան նկատելու էր։ Շատ օրինակներով ապացուցուած է -rbh-. ոբ յուն. ὀρφανός։ Իսկ լ-խմբերուն համար քիչ օրինակ կայ։ Հնդեւր. միջակները հոս (ինչպէս գրեթէ ամէն տեղ) շրջապատութեանէ անկախ են, այսպէս ալր, ալրալր, ալրալրի, ալրալրու-։ Մէջն բառին է տարբ անշուշտ *dvl* ծագած է, հմմտ. հհնդկ. *mṛdú-s* (Meillet, Esquisse, էջ 28)։ Յոլ բառն անշուշտ խնամութիւն ունի լիտ. žalga "ձող," բառին հետ եւ պարաբ եկած է -lg-է, որուն քով կար նաեւ -lgh-, գոթ. *galga* "կախաղան," բառին մէջ։ Միջակ-թաւերուն համար ի նկատի կ'առնուին գեղջ-ի, հոլ. *žlěza*, թէպէտ եւ սլաւական բառին ուրիշ մեկնութիւն մ'ալ հնարաւոր է (հբգ. *chelch* "ուռեցք," լատ. *glans*, եւն)։ եւ ոչ յուն. ὁλοφύρομαι։ Մասնիւ բառին մէջ գտնուելու է նուրբ-թաւ մը, թէպէտ եւ լիտ. maldýti "խնդրել," բառին մէջ միայն -d- կամ -dh- մ'ելլայ նախնաբար։ Միջակ ունգականէ մ'եւոքը՝ անկնիկ գոթ. *siggan*, ասծանիմ հհնդկ. *anájmi* (հայկական ասի մասին վարը՝ § 44), ամդ -mb- ձեւով, մինչդեռ հհնդկ. *ámbhas-* "ջուր," Միջակ-թաւերէն *gh* ունգականէ մ'եւոքը շատ օրինակներով կը տեսնուի. անյ-ի, գոթ. *aggvus*։ Եթէ լ-ի-ի ապերս ունի յուն. σπλάγχνα բառին հետ, այն ատեն քմականացած -ygh-ի օրինակ մը կ'ունենանք։ Դժուար է օրինակներ գտնել ոչ-քմականացած -ygh-ի, -ndh-ի եւ -mbh-ի համար։ Հետեւելով Բուգգէի (KZ, XXXII, 11) կարելի էր ծանմ, ծանելի միացրնել սա բառերու հետ՝ յուն. γόμφος, հհնդկ. *jámbha-s* "ատամն," հհնդկ. jambháyati "մնրելը," (հայ. ամ բլլալու էր՝ հնդեւր. -m-)։ ասոր վրայ կրնայ աւելցուիլ նաեւ ծամ բառը (տես Հեղինակին լեհերէն գրուածքը Materyały i prace komisyi językowej akademii umiejętności w Krakowie, I, 172)։ այն ատեն -mbh- պէտք էր մ'եղած բլլալ, եւ գործիական հոլովի ձեւերն ալ՝ ինչպէս սերմանի սերմն ուղղականէն, նմանակամութիւն բլլալու էին ձեւերուս համեմատ՝ ալքերէ, ասպեղէ՝ ալքերը եւ ասպղ ուղղականներէն, եւն. -ndh-ի համար՝ ի վերջոյ կրնայ թերեւս նկատողութեան առնուիլ քոռ բառը՝ որ բազմաձեւ կրնայ մեկնուիլ (Հիւբշմ. Ա, 430)։ սակայն նաեւ -dhn- (հհնդկ. *budhná-*) մեկնութիւնն ալ կարելի չէ մերժել։ Եթէ -mbh- եւ -ndh- մ.ն եղած են՝ այն ատեն կը սպասուէր որ -ygh- միայն ը եղած բլլար։ Բայց որովհետեւ երկու ձայնաւորի միջեւ -y- մը գոյութիւն չունի հայերէն լեզուի մէջ, բան այսմ պէտք է որ այս ը որեւէ կերպով անդրադարձի փոխանութիւն մը կրած բլլայ։ Բուգգէ (ի թերթին IF, I, 454) հայ. գոռալ բառը կը կշռէ յաջորդաց հետ՝ հհնդկ. *jaghána-* "յետոյք," ամենոյք.," յուն. χογώνη (որուն ο ծագած է αε = հնդեւր. վանկական ը՝ բան Joh. Schmidt, KZ, XXXII, 373)։ աւելի մերձաւոր բլլալու է հհնդկ. janghā "ոտք," բայց ակզնաստաբ քմական է՝ բան աւեստ. *zanga-* "կոճ," լիտ. žengiù "քայլեմ," որով հայերէնին ենթադրած քմանագաստակաբը կարելի չէ բան կանոնի հաշտեցնել։ Ի հարկէ կարելի էր մեկնել հայ. գ-ի, գ-ս սա ձեւերէն՝ *ghghmi, ghgh-si* ծագած. իսկ *gangmi, *gang-si ձեւերուն մէջ միջին ձայնաւորը կորսուած պիտի բլլար (§ 20)։ -ym- եղած պիտի բլլար -մ- (հմմտ. մ՝ որ յառաջ կու գայ -nm-է, տես բառին մէջ՝ § 17)։ -ns- կ'բլլար -ս- (հմմտ. -ս- յառաջ եկած -ns-է տես բառին մէջ, եւ -ms-է ծագած՝ դս բառին մէջ.)։ Ասոր հակառակը Մէյէ դ-ի կը կշռէ լատ. vādō՝ հետ (տես Conjugaison arménienne, "Բանասէր," Բ. էջ 11 արտատպութեանն)։ Եթէ կ'ընդունուի թէ -ygh- եղած է ը եւ այս ալ եղած v, այն ատեն հնար էր խս- բառն իբր հոմանիշ խանդ բառին հետ միացրնել, բայց միայն այն ենթադրութեամբ թէ խանդ բառին քմականը ծագած բլլայ հնագոյն քմանագաստականէ մը, որուն ալ պատճառ եղած բլլայ ոչ թէ ն, այլ յաջորդող u ձայնը (խանդ՝ սա արմատ մըն է, տես. խանդս.), խանդ = լիտ. tingùs "ծոլ.," հհիւս. þungr (ծանր.)։ Թասալի կրնայ ազգակցութիւն ունենալ բառերուս հետ՝ հսլ. tęgnąti "քաշել," աւեստ. θanj- "ձգել, քաշել,"։ Սակայն այս ամէնը բոլորովին անապահով է։ [Եթէ լիտ. bengiù (վերջացեմ) *pabangà* (վերջ) բառերուն մէջ g տառը gh է ծագած է, այն ատեն այս բառերուս հետ՝ բաս, բասական, բասիմ, բանիմ, բանդակ՝ ազգակցութիւն կրնան ունենալ։] Վարը պիտի տեսնենք -mbh- խմբին համար ի նկատի առնուելի քանի մը ստուգաբանութիւններ (խրլոմ, կամակոր՝ § 28, խոմբ՝ § 28, § 29)։

Թէպէտեւ բաւական մեծ հնութիւն կրնան ունենալ արդի հայերէնի այն ունգականներէն վերջը տեղի ունեցած ձայնաշրջութիւնները, որոնց համեմատ հին հայ. է, ե, ի, ա, ո, ը, ձայները՝ եղած են է, ե, ի, ը, բ, արեւելեան բարբառներու մէջ (Մաթէոսեան, Этюды, I, 101, 112), իսկ ասոր հակառակ արեւմտեան բարբառներու մէջ՝ հին հայերէնի է, ե, ի, ը, բ, ձայնները սովորական համեմատ երգաձայնազուրկ չեն եղած (Tomson, Лингвистическія изслѣдованія, I, 12, եւ հետեւ. Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, էջ 32)։ եւ այս ամէնը կը նշմարուի նաեւ թէ հին ձեւագրաց եւ թէ հին մատենագրութեան հրատարակութեանց (ի մասնաւորի հնագոյն հրատարակութեանց մէջ)։ սակայն եւ այնպէս՝ ասոնք յաճախայն գէպս անագանագրոյն են՝ քան հայերէն գրոց գիւտն եւ հին հայերէնի ուղղագրութեան ճշգրտիլն, ուստի եւ հոս նկատողութեան չեն առնուիր։

digitised by A.R.A.R.@

Տարօրինակ դժուարութիւններ կը պատճառուն Եղիա- (զոր օր. Եղիա-գրէմ) եւ ընդ։ Կրնար Եղիա-ի համար ընդունուիլ հնդեւր. -iH- (հհնդկ. atha, յուն. ἔνθα?). իսկ ընդի մէջ կրնային այլեւայլ նախադրութիւններ եւ մակբայներ ըլլալ։ (յուն. ἀντί, ἔνθα, հհնդկ. adhi կամ նման ձեւ մը)։ Եղիա-ի ի ձայնին նկատմամբ՝ հմմտ. § 47։

§ 19. Ուրեմն երբ հնդեւր. միջակներբ, միջակ-թաւերբ եւ նուրբ-թաւերբ՝ բ, լ, ն, մ ձայնեղներէն վերջը՝ իրենց այլուրբ առած ձեւէն շատ զգալապէս չեն խոտորիր կամ տարբերիր, միւս կողմանէ հաստատուն է թէ հնդեւր. զուտ նրբերբ բ, լ, ն, մ ձայնեղներէն վերջը՝ գոնէ սովորաբար իրենց բնական ձեւերով չեն ներկայանար։ Ա.յպէս՝ -rq-, -rt- կ'ըլլան -րբ-, -ղբ-. երբէ հհնդկ. arká-, մոբբ հհնդկ. márta- (-rt- խմբին՝ որոշ դեպքի մը մէջ առած տարօրինակ ձեւին վրայ խօսելու տարիթ կ'ունենանք 20. հատածին մէջ)։ [Հերէլ ստուգաբանօրէն առեղծուածական բառին մասին տ. Hübschmann Ա 467]։ ի ձայնը ոչ վերջը կանոնաւոր կը զարգանայ. նոքան լատ. procus, եւն։ Դժուար է օրինակ բերել -rp-ի համար. թէ ղ-ի-ով գործ չունի լատ. serpō բառին հետ՝ ապացուցած եմ ի թերթին KZ, XXXVIII, 200։ Բուգգէ (KZ, XXXII, 65) երբէն բառը կը կապէ երբ-ի բային հետ (յուն. πρέπω, թերեւս նաեւ կրմբ. rhith, իր. richt "ձեւ, կերպարանք", հբգ. furben "մաքրել, սրբել", Osthoff, IF, VIII, 43 եւ հետեւ.). այն ատեն պէտք էր *prep-ի քով դնել նաեւ *perp- արմատաձեւ մը ալ, որ սակայն ըստ ինքեան Հայերէնի մէջ բառակազբին հ- ըլլալու էր։ Բայց որովհետեւ յուն. χρῶμα եւ χροιά "գոյն" նախապէս "մորթ" կը նշանակէն եւ լատ. color "գոյն" ի բէ "պատեան, մորթ", է, ըստ այսմ հնարաւոր է որ երբէն աղերս ունենայ ոչ թէ երբ-ի՛ի հետ, այլ աւելի (թէեւ քիչ մը խնդրական) յուն. ἔρφος "մորթ" բառին հետ. այն ատեն է տառը հնդեւր. phin ներկայացուցիչն է (հմմտ. բաց ատիր § 16)։ Հնդեւր. -rp-ի համար (ըստ հնդեւր. -rq-, -rt-ի > հայ. -րբ-, -ղբ-) կը ապասուէր ամենէն յառաջ -ղբ-։ Ն-խմբերը՝ բ-խմբերուն հետ ըստ բառական հաստատեցաց են. հինգ, լատ. quinque, ղբ-ունգ, լատ. antae "բարաւորք"։ Ինչպէսներէ եռբը ի՞նչ զարգացումը կանոնաւոր է, ուր լեռոյ անգամական տարբը կը կորսուի. հասանի՞. հհնդկ. açnōmi. (Ինչը բառին մասին, որ աղերս չունի հհնդկ. tanákti "մանեցնել, թանձրանալ" բառին հետ՝ տես § 18)։ -mp- կ'ըլլայ -ղբ-. Խմբէր՝ իրբեւ ա-ազդուիլ ձեւ, լատ. stupēre բառին հետ կապակցութիւն ունի՝ ըստ Մ Էյէր MSL, IX, 154. (Տես կը վերաբերի հնդեւր. -b- ձեւով փոխանակ -p-՝ անշուշտ նաեւ յուն. παρατετύμβει, παραφρονεῖ ("խելագարիլ") τυμβογέρων. ἐσχατύγηρως, καὶ παρηλλαγμένος τῇ διανοίᾳ ("խոր ծերութեան հասած եւ ակարացած մտոք") եւ γέροντα τύμβον առ. Եւրիպ., վասն զի ձայնաբանօրէն շատ հրապուրիչ չէ, այս բառերը Joh. Schmidt-ի հետ (Kritik der Sonantentheorie, էջ 65) կշռելը τυφογέρων եւ գոթ. dumbs բառերուն հետ)։ -mp-ի մասին ուրիշ կարծիք կը յայտնէ Bugge, KZ XXXII, 63։

Ինձի կ'երեւայ թէ հնդեւր. q, t, pt ծագած հայ. ղ, ր, ֆ փակ բաղաձայնները՝ բ եւ ն (մ) ձայնեղներէն եռբը՝ քանի որ միւս արտասանութեան կերպերուն փակ բաղաձայները նոյն դրից մէջ չեն ազդուիր, կրնան միայն անսիմ մեկնուիլ՝ որ հնդեւր. զուտ նրբերբ բ եւ ն ձայներէն եռբը՝ նախ բաց բաղաձայներ եղած են։ Յետոյ երգաձայնացուցի բաց բաղաձայնը յընթացս ժամանակաց երգաձայնական եղած է։ Սակայն ասիկա հանդիպած է միայն հնդեւր. զէ ծագած x, եւ հնդեւր. tè յառաջ եկած թ ձայներուն, բայց ոչ հնդեւր. k̂è սկիզբ առած ս ձայնին։

Ա.յս տեսակէտէն առեալ՝ ամենեւին անհաւանական բան մը չեմ կրնար գտնել սա հին համեմատութեանս մէջ՝ էջյլ հհնդկ. vṛka-s. q նախ՝ x եղած է եւ այս ալ γի փոխուած. յետոյ γ ալ ի յաջորդելով գէպ ի յառաջ ձայնաշրջած է (հմմտ. այս օրուան բարբ գերմաներէնի մէջ ch թ ձայնաշրջութիւնը, միայն թէ ոչ միայն նէ վերջը տեղի կ'ունենայ հոս այս ձայնաշրջութիւնը, այլ նաեւ ուրիշ բաղաձայններէն վերջն ալ)։ ուստի -lγ- եղած է -lj- (ճշտագոյնս -lj-) եւ այս -lj-ն ալ՝ ինչպէս ուրիշ ամէն -lj- եղած է յետոյ -jl-։ Ցամենայն դէպս գոյլ բնաւ կապ չունի իրլ. faelchú "գայլ" բառին հետ, վասն զի այս բառն ըստ ինքեան բուն "վայրենի շուն" միայն կը նշանակէ (Zupitza, Gutturale, էջ 17)։ Նաեւ կրնամ հաւանիլ այն կարծեցայ՝ որ գոյլ-ի կը համեմատէ հհնդ. phalgú- "կարմրին, շեկախառն" բառին հետ, բայց միայն սա պայմանաւ՝ որ հայերէնին արմատոյ վերջատառը q դրուի։ Օրինակ չեմ կրնար գտնել -lk-, -lt- եւ lp խմբերուն համար։

§ 20. Միակ յատուկ դէպքի՞ r ի յաջորդող նախնական t մը հ եղած կ'երեւայ։ Ասոր ամենէն ակնյայտի օրինակն է հահ, սեռ. հահոս, լատ. morior եւն։ Նաեւ քահ, սեռ. քահի՝ շատոց համեմատուած է լատ. forāre (ծակել) բային հետ։ [Ուրիշ կարծիք կը յայտնէ Շեֆտելովից BB XXIX 25։] Տարակոյս եղած է թէ արդեօք այս գիպաց մէջ -rtj- թէ -rtr- ձեւն ընդունելու է։ (հմմտ. Հիւբշմ. Arm. Gram. I, 409)։ Մահ կրնար նպաստաւոր ըլլալ -rtj-ի համար, վասն զի բնական կ'երեւայ հահ կշռել հնդ. mṛtyú-ի հետ։ Բայց այս ենթադրութիւնը շատ քիչ հաւանականութիւն ունի՝ ձայնական կողմանէ. յաջորդներովս հաւանական պիտի ցուցրնենք թէ -tj- հայերէնի մէջ իբրեւ չ յերեւան պիտի գայ. գարձեալ նախորդ բ մէն ալ ստուգիւ չի կրնար ազդեցութիւն ըրած ըլլալ -tj- խմբին զարգացման վրայ. ուստի -rtj-յամենայն դէպս -րչ- տուած պիտի ըլլար։ Մինչ կողմանէ հահ համեմատուած է նաեւ գոթ. maurþr բառին հետ. (սոր ես ալ հաւանութիւնս յայտնած էի ի թերթին KZ, XXXVIII, 202, 219)։ սակայն ասիկա հայերէնի հոլովման հետ չի համաձայնիր, վասն զի հահ՝ ա-արմատ մէն է, իսկ քահ՝ -ի- արմատ, որով հոս -tro- վերջաւորութիւն

digitised by A.R.A.R.@

մէն ալ չէ կրնար փնտռուիլ։ Նաեւ ձայնական-բնախօսական կողմանէ ալ շատ տարակուսական է այն կարծիքը՝ թէ -rtr- փոխուելու, բլլալու էր -rd-։ Հայերէնին երեք բաղձայնէ բաղկացած խմբի մը միջին բաղաձայնը կորսուած է քանի մը որոշ դիպաց մէջ. (հմմտ. քառասմ, դառասմ՝ § 17, ադամ՝ § 17, ոդ՝ § 16, ոռ՝ § 13, գամ՝ § 18. նոյնպէս երկրորդական խմբերուն մէջ՝ տես § 54)։ Ուրեմն -rtr- Հայերէնի ուրիշ արդիւնք մը դժուարաբաւ կրնար տալ, բայց եթէ -r- կամ -ռ-։

Ըստ իմ կարծեցեալ՝ ասոր ճիշդ լուծման ճամբան ցոյց կու տան հ վերջաւորած պարսկերէնէ փոխառեալ բառերը՝ միանգամայն հ մի վերջաւորած ստուգաբանօրէն մթին բառերուն հետ։ Այս ամէն բառերն ալ կամ -ռ- արմատ կամ է-արմատ են եւ կամ առ առաւելն է-։-ռ- արմատ, եւ այն՝ այս ինքնայատկութեան պատճառը — պարսկերէն չենք կրնար մեկնել. -ղեռհ (է-։-ռ-), հինգ. xšaθra-. դոհ (է-), աւեստ. zaoθrā-. զրահ-ի (է-), աւեստ. zrāda-. խոհ (է- կամ ռ-), աւեստ. xᵛarəθa-, ֆոհ (է- կամ ռ-), աւեստ. *ǰaθra-. կոհ (է կամ ռ-), աւեստ. *karəθra-. շնորհ (է-։-ռ-) աւեստ. xšnaθra-. դոհ (ռ-. բայց դոհ+ ռ-արմատ) աւեստ. pāθra-. ռոհ (է-), նպ. rāh. ոդհ (է-), աւեստ. spāda-. վհ (է-), հպ. vahyah- (Vahyazdātaḥ մէջ). դարձեալ ֆոհ (ռ-), որ Հին պարսկերէնի մէջ ռ-արմատ մը է (հպ. gāθu-), եւ գրեթէ, որ նմանապէս կը համաձայնի հպ. dahyāus "երկիր" բառին հետ։ Հիւբշմանն չէ մեկնած շոհ (է- կամ ռ-. անշուշտ ապահովապէս պարսկերէն), գոռհ (է-. պարսկերէնէ, հմմտ. հՀնդ. pātatram "թեւ,, բայէս pátati "թռչել, անկանիլ.,), ֆոհ (է-. յոգն. հայց. ֆոհ- եւ ֆոհ-ռնս.) ճանապարհ (է-։ ռ.) վհ (է- կամ է-։-)։ Ցաւմենայն դէպս ասիկա շատ տարբերութիւն չունի պարսկերէն բառերու հայերէնի մէջ առած սովորական կերպարանքէն։ Պարսկերէնի i- եւ -u- արմատները՝ ըստ կանոնի Հայերէնի մէջ ալ է- եւ ռ- արմատներով կը փոխանակուին։ Բնականապէս ā- արմատները պէտք էին Հայերէնն է-։-ռ արմատներով փոխանակուիլ։ Սակայն այս վերջինը միանգամայն կանոնաւոր փոխանակութիւն է պարսկերէն a- արմատներուն, եւ շատ քիչ անգամ այս a- արմատներուն տեղ կ'անցնի է- կամ ռ- եւ կամ ռ-արմատ մը։ Սակայն եւ այնպէս չի կրնար ուրացուիլ թէ պարսկերէնէ փոխառեալ՝ -հ վերջաւորած բառերուն մէջ է- եւ ռ- արմատներն անհամեմատ աւելի մեծ մաս մը կը կազմեն՝ քան թէ միւս՝ պարսկերէնէ փոխառնուած որեւէ վերջաւորութեամբ բառերուն մէջ։ Եւ ասիկա անով կրնար մեկնուիլ թէ նոյն իսկ Հայերէն լեզուին մէջ միայն այս արմատական կազմութեան համար՝ բազմաթիւ նմոյշներ կային։

Ցաւմենայն դէպս մոռ ռ-արմատ մը է, իսկ քոհ՝ է-արմատ, եւ եթէ ասուց բնիկ Հայերէն բլլալն ընդունիլ ուզենք՝ պէտք ենք ասոնց այն առանձնայատուկ զարգացումն մեկնել նոյն իսկ այն ռ- եւ է ձայներէն։ Այս ճամբով այն եզրակացութեան կը յանգինք թէ -im եւ -um աւելի կանուխ ինկած կորսուած են՝ քան թէ -om եւ -ām։ Ուստի թերեւս կար ստուգիւ ժամանակ մը, երբ կ'արտասանուեր *marḥ որ ծագած էր *mɣtu-mt. ապէսն կ'բսուէր տակաւին *marḥo կամ *marḥa որ յառաջացած էր mɣtomt։ Բոլորովին հետակորոյս բլլալու տեղ՝ կրնայ նաեւ ընդունուիլ i կամ u ձայներ միայն երգաձայնազուրկ արտասանութիւն մ'առնուլը։ Եւ ասիկա կրնար աւելի ալ հաւանական բլլալ. ուստի այսպէս՝ (երգաձայնազուրկ ձայնաւորները գլխագրով կը նշանակեմ՝). *marḥU՝ *mɣtumt, նմանապէս *marḥo՝ mɣtomt։ Երգաձայնազուրկ ձայնաւորներէն յառաջ (կամ երբ այս ձայնաւորները ինկած էին վերջաւորին) ḥ երգաձայնազուրկ մնացած է, իսկ երգաձայնական ձայնաւորի մ'առջեւ ծի փոխուած։ Յետոյ ḥ ձայնէն յառաջ եկաւ հ, իսկ ծէ՝ դ։ Մոտիր կ'ընեմ որ խնդիրը հոս պարզապէս վերջաձայն ռ- կամ է ձայնի մը երգաձայնազուրկ բլլալուն վրայ է. թէ արդեօք նախաշեշտ u կամ i ձայնի մ'երգաձայնազուրկութիւնը (որուն մասին գրած եմ ի թերթին KZ, XXXIX, 235 եւ հետեւ.) արդէն տեղի ունեցած էր՝ պէտք չունիմ այս մասին վէճ տալու (սակայն կ'երեւայ թէ ասոր դէմ բան մը չկայ)։ Մոտիր է բնականապէս թէ u եւ i երգաձայնական էին, վերջընթեր վանկին մէջ (այս օրէնքն ինչպէս նաեւ կրնանք ապահովութեամբ էսել՝ այն առենուան շեշտեալ վանկին մէջ.)։ ուստի պէտք էր որ հոլովման մէջ ḥի եւ ծի միջեւ փոխանակութիւն մը լերեւան գար, որ կրնար այլեւայլ օտղղութեամբ զարգանալ. (հմմտ. ռ-արմատն ոդդ, ղաղդ, յուն. ἀρτύω.)։ Հմմտ. տակաւին § 21։

Վերջատառ է կամ ռ- ձայնի մը ենթադրեալ ձայնազրկութիւնը թերեւս ուրիշ նշեալ մը ալ թողուցած բլլայ։ Մ հ, է է (Esquisse էջ 14 եւ հետեւ.) կ'ընդունի որ վերջավանկ -ti կորսուած է ռ ձայնէն ետքը. են հՀնդկ. santi. ֆառ հՀնդկ. vimçati-, յուն. εἴκοσι, Fίκατι, լատ. vīginti։ Այսպէս մեկնելու է անշուշտ ի կորսուան եղեռան, ֆառասան բառերուն մէջ ալ. ռ- ձայնին անկորուստ մնալէն պէտք է հետեւցընել թէ ռ- վերջավանկ չէր. եւ այն վերջավանկ ձայնաւորը, եթէ հայերէնի հոլովման համաձայն դառնէք (սեռ. եղեռ-ան։) է մը էր։ Այն առեն հառ ("անցք գետոյ,) յառաջ եկած բլլալու է այնպիսի ձեւէ մը՝ որ կը միաբաներ հայ. թալ "ճամբայ,. լատ. յոգն. սեռ. ponti-um ձեւերուն հետ։ (Թէ եղեռառ բառը պէտք չէ յուն. τριάκοντα հետ համաձայնող ձեւէ մը մեկնել՝ ինչպէս սովորաբար կը մեկնուի, յայտնի է անդ մակբայէն, որուն դ տառը՝ նոյնակամ ռոռ ձեւէն գառնալով՝ միայն է յառաջ եկած կրնայ մեկնուիլ եւ ոչ ձիէ. վերջատառ ձայնաւորը հոս e մը էր, հմմտ. անդէն, ասդին, որոնք ի մասնիկ կը պարունակեն։ Ուստի միայն է ձայնէն յառաջ — եւ դարձեալ — ձայնէն յառաջ, որ միշտ զուգընթաց է է ձայնին — կորսուած բլլալու է t մը ոէ եղեր։

Միայն ռ եւ r ձայնեղներէն վերջը գտնուող է ձայնին քով յայտնի կ'բլլայ վերջատառ i կամ u ձայնի մ'երգաձայնազուրկ բլլալուն ազդեցութիւնը։ Զայնաւորէ մը վերջը՝ ազդեցութիւն չի

digitised by A.R.A.R.@

կրեր i, վասն զի էէն յառաջ եկած ի ձայնը՝ արգէն երգաձայնական եղած էր, կամ թերեւս նոյն իսկ ձայնաւորի փոխուած։ Չէ ապացուցուած, երգաձայնապուրկ վերջաձայն i կամ u ձայներուն ազդեցութիւն մ՚ըրած ըլլալը հնդեւր. q" զի վրայ. եւ տեղի ունեցած ըլլալու պէտք մ՚ալ չկայ։

§ 21. Ղաթերթաց 20. Հատուածին խուզարկութիւններովը կարելի է քանի մը նոր տուեալներ գտնել։ Այսպէս՝ ի-արմատ մը է ան։ Այս ի-արմատը պէտք էր նոյն ըլլալ հնդկ. yti-ṣ "յարձակում" (հսլ. ratъ "կռիւ") բառին հետ։ Եթիագրելալ ը ձայնը նորէն յերեւան կու գայ կրկնաւորաձեւ կազմութեանն մէջ՝ արհամարհէմ. (կրկնութիւնն այնպէս է՝ ինչպէս է բայիս մէջ՝ աղէմաղէմ, այս է՝ աղէ, աղէաղէ ձեւերէն. աւելին տե՛ս Ա՛ճառեանի եւ Մեյէի գրածներուն մէջ MSL, X, 279. կրկնաւորի ուրիշ տիպեր կը ներկայացրնեն՝ յարդարեմ, վերբ՝ § 18, աղ--ա--աղէմ, յ-եղ-յ-եղեմ որոնք պարզերն են՝ յեղեմ, եղանէմ, յեղանի, յեղանեմ. գարձեալ՝ աղրաղ՝ § 18, բաղեմեմ, բաղեմեմ, թիլեմ, թիլեմ՝ § 14.)։ Ան բառին հետ աղերս ունի գարձեալ ղ-ուռնարէմ իւր ածանցներովն, ինչպէս՝ ղարնարանն, ղարնարանէն, ղարնարեցնեմ. որ՝ անցղոյակի ըսելու համար՝ հայերէնի մէջ այնչափ սիրուած վերջաւորութիւններու համանանման գեղեցիկ օրինակ մըն է։ Ան բառին հետ կ՚ուզէի գարձեալ կապել ահեակ ալ։ Չեմ կրնար ըստ այսմ իբր "գժբախտ, ձախորդ կողմը" նշանակուած ըլլալու է. (այն ատեն ահեակ բառին հ տառը թ էն ծագած ըլլալու է. ասիկա ի հարկէ լաւ չի համաձայնիր Ենսէնի մակաբերութեան հետ՝ ի IF, Anz. XIV, 52, որ կը համարի թէ արդէն իսկ հատեան արձանագրութեանց մէջ "ձախ" իմաստը բացատրող բառը հի նման ձայնով մը յերեւան կ՚ելլէ. այս մակաբերութիւնն իւնի հասկանալի կ՚ըլլայ միայն այն պարագային, երբ ենթադրուի թէ ահեակ բառին հ ձայնը ծագած է խէ. սակայն կարելի է ի հարկին մտածել թէ բաց ատի՝ չի կրնար ըլլալ որ Ենսէնի կարդացած այն բառը ահեակ բառէն բաժնենք, եւ միացընենք յ-ի բառին հետ, որուն սկզբնատառ յ գիրը՝ հնդեւր. i էն կրնայ ծագած ըլլալ։

Թերեւս խարհարդ, խարիմ, խահան, խահեմ ածանցած են *xorh, հնդեւր. *qhortu- արմատաւոր բառէ մը։ Այսպիսի բառ մը կրնար հնդեւր. փոխանակման-ձեւ մ՚ըլլալ՝ հնդկ. kratu-ṣ "հոգեկան կարողութիւն" աւեստ. xratu-š, նպ. xirad "միտք" բառերուն քով (հոս կը վերաբերին նաեւ յուն. κρατύς, հհիւս. harðr)։

§ 22. Աղդ. 9—21 Հատուածներուն խուզարկութեանց իբրեւ արդիւնք՝ կրնայ հետեւեալն ըսուիլ. հնդեւր. միջակները, միջակ-թաւերն եւ նուրբ-թաւերը նաեւ վերջ քննուած բաղձայնխմբերուն մէջ յընդհանուր իրենց կանոնաւոր ներկայացուցիչներն ունին։ Սակայն քանի մը դիպաց մէջ լաւագոյն է ընդունիլ թէ միջակ-թաւերը ձայնաւորի փոխուած են. (ծայր § 16, ահռանդ-ռ եւ թերեւս նաեւ բան՝ § 17 ին սկիզբը. եթէ bh կրսուած է ոչ՝ վերջը՝ հմմտ. § 18, այն ատեն նմանաձայնութիւն մ՚ընդունելու է, զոր դիւրագոյն է մտածել՝ եթէ տակաւին փակ բաղձայն մըն էր. վասն զի m ծանօթի՝ չրթանց փակմամբ կը կազմուի. ուստի bh հոս բաց բաղձայն չէր եղած)։ Ասոր հակառակը հնդեւր. զուտ նուրբերը բաց բաղձայն եղած են վերջ յիշուած ամէն բաղձայն-խմբերուն մէջ. բաց բաղձայնները կորսուած են բառասկզբին, բաղձայններէ վերջը՝ դարձեալ փակուած են, իսկ բաղձայններէ յառաջ՝ ձայնաւորներու փոխուած։

§ 23. Հնդեւր. զուտ նուրբերուն ինքնարոյս (բաղձայն խմբերէն անկախ) զարգացումը հայերէնի մէջ՝ նախ ամէն տեղ նուրբ-թաւերու տարած հաստատուած է։ Բայց այս նուրբ-թաւերը վերջէն շատ անգամ բաց բաղձայններու փոխուած են, սակայն ըստ կանոնաց՝ որոնք արտասանութեան պլեսալ գրից համեմատ մեծապէս կ՚այլակերպին։ Բաց արտասանութիւնն ամէնէն աւելի հնդեւր. k̂ի եւ p̂ի քով տարածուած կը տեսնուի. նուրբ-թաւի ատիճանը պահուած է k̂ի համար միայն, երբ կապուած էր հնդեւր.-տի հետ (§§ 48, 51.) իսկ հնդեւր. p̂ի քով նոյն ատիճան միայն տ՚ին առջեւ (§ 51) կը գտնուի։ Միւս կողմանէ բառասկզբին զարգացումը սովորաբար տարբեր է բառամիջեան զարգացմանէն. (կ՚երեւայ թէ հնդեւր. վերջաձայնը մասամբ կը համաձայնի սկզբնաձայնին հետ). միայն k̂այս մասին պարտուղութիւն մը կը կազմէ, այսու՝ որ ամէն դրից մէջ ս կ՚ելլայ։ Այս պատճառաւ k̂ի մասին բան մ՚իսկ աւելցընելու պէտք չեմ տեսներ։ Ընդհակառակն յայորդիւս պիտի խօսիմ նախ՝ սկզբնատառ եւ ապա միջատառ հնդեւր. p, t եւ q զարգացման վրայ։

(Շարունակելի.) ՀՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՈՂՈՍԵԱՆ

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹԻՒՆՔ

(Շարունակութիւն.)

Ե.

1. Scheftelowitz (Bezzenberger ի Beiträge 28, 288) հայ. ցոյգ "գիշեր" բառը կը համեմատէ լատ. caecus, 'կոյր', իրեն caech, կրմբ. coeg, corn. cuic "միով ակամբ կոյր" գոթ. haihs (= հնդեւր. * kaikos) բառերու հետ։ Ես չեմ ընդունիր իրեն կարծիքը, որովհետեւ ցոյգ = ց նախդիր եւ ոյգ բառն է, բուա մը, ինչպէս ցաստ-ուտ, ուր ոյգ = հնդեւր. *ai-vo- լատ. aevum, *ai-vo-m, գոթ. aiws, յուն, αἰών, ոնսկր. āyuš "կենդանի" եւ այս "կենդանի" է, նոյն *āi արմատով, որուն վրայ արդէն ՀԱ. 1904. էջ 184 խօսած եմ։

Ըստ իմ կարծեացս՝ շատ հաւանական է, որ մէկ կողմանէ այս *āi հնդեւր. արմատը, ուրիշ կողմանէ հայ. այ-ց (= հնդեւր. *ai-skh) բառին մէջ գտնուող այ արմատը սկզբնաբար դերանուն նշանակութիւնէն իրենց ծագումն ունէին եւ այսպէս նոյն էին հայ. այ-ս, այ-գ, այ-ն = հնդեւր. *ai-ko, *ai-to, *ai-no (Brugmann, Demon-

digitised by A.R.A.R.@